

19. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція (1648-1676 pp.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 447 с.

Дан А. Ю. Становление казачества как социального сословия на Брацлавщине

Статья посвящена формированию казачества как отдельного социального сословия на территории Брацлавщины. Автор доказывает, что главными источниками становления этой группы были запорожцы, городские казаки коренных полков, оказаченные шляхтичи, посполитые, мещанство, духовенство.

Ключевые слова: казачество, Брацлавщина, сословие.

Dan O. Yu. Formation of Cossackhood as a social phenomenon on Bratslavshchyna

The article is devoted to the formation of the Cossackhood as a separate social class on the territory of Bratslav region (Bratslavshchyna). The author proves that Zaporizhzhya Cossacks, municipal Cossacks of aboriginal regiments, Cossack-oriented Polish noblemen (shlyakhtych), petty bourgeoisie, Rzeczpospolita citizens and clergy were the main sources of this group's formation.

Key words: Cossackhood, Bratslav region, class

УДК 94:392.3(477)“17”

I. М. Петренко

**РОЛЬ ДУХОВНИХ ПРАВЛІНЬ У ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ
ВІДНОСИНАХ УКРАЇНЦІВ II ПОЛОВИНИ XVIII СТ.**

У статті, на прикладі Пирятинського духовного правління, досліджуються шлюбно-сімейні відносини українців II половини XVIII ст. Показано роль і функції цієї інстанції церковного суду у вирішенні шлюбно-сімейних конфліктів. Доведено, що духовні правління були однією із ланок контролю Держави і Російської Православної Церкви за дотриманням шлюбно-сімейних норм українського населення Російської імперії.

Ключові слова: духовні правління, Російська Православна Церква, церковний суд, шлюбно-сімейні відносини.

Зміни, які відбуваються сьогодні в Україні у політичній, економічній, правовій сферах, впливають і на демографічну ситуацію в країні, зокрема на шлюбно-сімейні відносини. Тому проблеми сім'ї розглядаються як один із пріоритетних напрямків державної політики, оскільки вона посідає чільне місце серед ключових суспільних цінностей. Вплив сім'ї на суспільство полягає у здійсненні нею таких функцій, як народження та виховання дітей, соціалізація поколінь, вироблення ціннісних орієнтирів. В зв'язку з цим у сучасній науці зростає інтерес до вивчення історії шлюбно-сімейних відносин. Для України це питання особливо актуальне, оскільки кризові явища перехідної економіки значно погіршили становище сім'ї у суспільстві.

Роль і функції духовних правлінь у розвитку шлюбно-сімейних відносин у II половині XVIII ст. належить до маловивчених проблем. Серед дореволюційних учених – дослідників шлюбно-сімейних відносин українців слід назвати істориків О. Левицького [1], М. Владимирського-Буданова [2], В. Демидова [3], А. Лебедева [4] та ін. У своїх розвідках вони вказували на самотність родинних відносин українців, показували негативні впливи норм російського права на еволюцію традиційних уявлень про сім'ю. Серед сучасних дослідників історії шлюбно-сімейних варто назвати праці російських істориків М. Цатурової [5], Б. Миронова [6], В. Лещенко [7] та ін. Родинні відносини в Україні вивчали сучасні вітчизняні вчені В. Маслійчук [8], М. Сулима [9] та ін. Названі дослідники присвятили свої праці різним аспектам означеної проблеми, зокрема, негативному впливу загальноросійського сімейного законодавства на родинні відносини українців, що призвело до занепаду і деморалізації подружнього життя, девіантну поведінку жінок наприкінці XVIII ст. та ін.

Метою даної статті є проаналізувати, на прикладі Пирятинського духовного правління, роль і функції цієї інстанції церковного суду у вирішенні шлюбно-сімейних конфліктів, що виникали в родинному житті українців у II половині XVIII ст. Крім того, завданням статті є визначити ступінь впливу Православної Церкви і Держави на регулювання і регламентацію родинних відносин українського населення Російської імперії.

Питаннями віри, шлюбу і сім'ї з часу хрещення Київської Русі займався церковний суд. Це прямо передбачалося Церковними Уставами князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Розподіл функцій між Державою і Церквою в регулюванні шлюбно-сімейної сфери суспільства, за словами фахівця церковного права О. Павлова, виявлявся в тому, що в тих випадках, коли Церква, беручи на себе ініціативу видання норм шлюбного права, діяла в тому переконанні, що видана нею норма отримувала санкцію з боку державної влади, як звичайно, і було [10, с.604]. Держава, усвідомлюючи потребу зміцнити шлюб на релігійно-моральних засадах, давала широкій простір впливу Церкви на всі його аспекти.

У зв'язку з цим із часу хрещення Київської Русі сфера регулювання шлюбно-сімейного життя мирян було віднесено до функцій Церкви. Київська Русь перейняла християнство від Візантії, тому в життя були впроваджені візантійські норми шлюбно-сімейного права. Головним збірником законів стала Кормча книга.

Петро I не бажав допустити існування Церкви як соціального інституту, що користувався б певною самостійністю. Він підкорив духовенство жорсткому державному контролю. Церква перетворилася на один із ланцюгів урядового державного механізму. Відтак було обмежено й повноваження духовних судів Російської імперії, а натомість розширено функції світських. До духовного суду притягали світське

населення і духовенство. Мирян за вчинки і злочини, що не підлягали карному переслідуванню; їх покарання обмежувалося церковним покаянням – у разі здійснення ними вчинків і злочинів проти віри, моральності і приписів Церкви, а клір – за те ж саме, а також за зловживання посадовими обов'язками.

Петро I височайшими резолюціями на докладні пункти Синоду від 12 квітня 1722 року визначив, які справи слід залишити в компетенції духовного суду, а які мали перейти під юрисдикцію світського. До ведення церковного суду під зверхністю Синоду були віднесені: „1) Причины прелюбодейства, и челобитье о том брачных друг для друга; 2) Разсуждение о побегах их и о самовольных друг от друга отлучках; 3) О посягнувших женах во отсутствие мужей за других и о возвращении их прежним мужем; 4) Также и о мужах в подобных тому винах являющихся” [11]. До юрисдикції церковного суду також належали справи: „1) О принужденных браках, которые бывают в детях за страх родителей, а в рабах по принуждению господей их, без произволения сочетанных; 2) О насильственном пострижении” [11].

До юрисдикції світського суду були віднесені справи: „1) о блудном насилии; 2) о насильственном господей с рабынями своими блудодействе; 3) о кровосмешении; 4) о насильственном к браку восхищении; 5) о детях, прижитых блудодейством; 6) о детях же, которые рождаются от совокупившихся в родстве до разлучения брачного их союза; 7) о посягании и женитьбе детей без воли родителей их” [11].

Таким чином, резолюції обмежували церковну юрисдикцію, тому не дотримувалися після Петра I [12, с.717]. Вторгнення в юрисдикцію церковного суду мало на меті більше підкорення Православної Церкви державі.

До компетенції духовних правлінь, як найнижчої інстанції церковного суду відповідно до указу Синоду від 4 вересня 1722 року, входило розгляд справ: богохульних, еретичних, розкольницьких, про заборони, розлучення і примусові шлюби, крадіжка церковного майна тощо [13, с.65].

Словник Ф. Брокгауза та І. Ефрона дає таке визначення духовного правління – „весьма неопределенное название для учреждений, ведающих в епархии дела управления и суда” [14, с.110]. Витоки духовних правлінь сягають ще давніх часів. У Київській Русі єпископ здійснював суд і управління через своїх довірених осіб – духовних і світських. Потім при єпархіальних архієреях виникали „присутственные места” – прикази. Коли в 1744 році прикази були перетворені на колегіальних засадах і отримали назву консисторії, у нижчому єпархіальному управлінні біля духовних управителів (суддів архієрейських домів, духовних фіскалів) виникли колегіальні заклади, підвідомчі консисторіям – духовні правління. Вони були не виборними, а їхні члени призначалися архієреєм.

Духовні правління являли собою найнижчу інстанцію церковного суду. Скарги на їхню роботу подавалися єпархіальним архієреям і консисторіям. Поступово роль консисторій зростала, а функції духовних правлінь залишалися до кінця невизначеною. Тому духовні правління були ліквідовані. Справи, якими вони відали, перейшли до благочинних і в консисторію.

Серед багатьох справ, традиційно розглядуваних церковним судом, переважали „сімейні” – пов'язані з укладанням і розірванням шлюбу, відновленням його в тому разі, коли доводилася його законність, визнання шлюбу недійсним, видача шлюбних свідоцтв і свідоцтв про народження від законного шлюбу, примусове укладання шлюбів чи прийняття чернечого постригу дітьми під тиском батьків. Протягом синодального періоду найчастіше миряни потрапляли під церковну юрисдикцію при вирішенні питань про розлучення. Якщо у XVII і XVIII ст. грамота про розлучення могла даватися єпархіальним архієреєм і навіть парафіяльним священиком, то в подальшому, починаючи з епохи Катерини II, така практика припинилася: Святіший Синод залишив право давати розвідні грамоти лише архієреям. При Олександрі I указами 1805 і 1810 років Синод остаточно перевів справи про розлучення у своє відання.

Важливу ланку в системі духовних судів Російської імперії являли собою духовні правління. Вони були проміжною ланкою між духовенством єпархії і консисторією, до функцій якого належало: оголошувати розпорядження єпархіальної влади і стежити за їхнім виконанням, здійснювати нагляд за веденням актів громадянського стану (реєстрація шлюбів, народжень, смертей), приймати звітність церков, передавати їх до консисторій, проводити слідство щодо провини духовних осіб, вирішувати поточні питання церковного життя на території підпорядкованої їм округи. Тож виникла своєрідна церковна ієрархія: парафіяльне духовенство – благочинні – духовні правління – єпархіальні правління. Фактично функції духовних правлінь і благочинних – духовних осіб середньої ланки, довірених осіб єпископа, котрі безпосередньо контролювали діяльність парафіяльного духовенства, стали тотожними. Тож у 1840 році з'явилося Височайше повеління про ліквідацію духовних правлінь [15, с.273].

Пирятинське духовне правління було засноване у 1768 році. З того часу і до 1785 року воно перебувало у віданні Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії, а з 1785 і по 1804 рік – Київської. Ліквідоване у 1847 році. У його фонді зберігаються різні документи: царські маніфести, укази, розпорядження Синоду, що надходили із Київської духовної консисторії протягом 1768-1785 років, з Переяславської – 1797-1804 років, з 1804 року із Полтавської. На сьогодні у фонді налічується 5316 справ за 1745-1843 роки.

Справи фонду „Пирятинське духовне правління” є цінним джерелом для вивчення особливостей шлюбно-сімейних відносин серед православного сільського населення Гетьманщини XVIII ст. Матеріали фонду містять документи церковного діловодства індивідуального характеру: скарги, прохання, донесення, рапорти. Кожна з таких справ складалася з кількох частин: звернення до духовного правління, рапорт особи, котра проводила слідство, показання свідків, ордер про рішення духовного правління. Структурний зміст справ неоднорідний, багато справ не доведені до завершення і в них відсутнє рішення духовного суду.

Порядок проведення судочинства в церковному суді був запозичений із цивільного. Зокрема, справи про незаконні шлюби розв'язувалися слідчим порядком, пошуком. Такі справи порушувалися тоді, коли органу єпархіальної влади ставало відомо про існування незаконного шлюбу. Як правило, такі справи починалися з донесення зацікавленої особи, часто посадової. Доносили до духовного правління перш за все священики, котрим якимось чином стало відомо про сумнівні шлюби. Такі священнослужителі своїм доносом знімали з себе відповідальність за співучасть, потурання або приховування злочинної дії. Також доносили особи, права яких порушувалися незаконними шлюбами, наприклад, поміщики – власники одного з подружжя.

Наявність такого донесення вважалася вже достатньою для того, щоб почати провадження справи, і донощик мав сприяти владі в розслідуванні справи. Потім завданням духовного правління було провести слідство і розшукати обвинувачених і свідків. Попереднє слідство іноді доручалося провести на місці священикам, котрі обіймали будь-які церковно-адміністративні посади. Виїзд на місце спричинявся, очевидно, необхідністю опитати якнайбільшу кількість осіб, що проживали на далекій відстані від правління. Найчастіше ж обвинувачених, свідків і священика, котрий вінчав шлюб, викликали в духовне правління, де і вони давали свідчення. Для того, щоб позбавити обвинувачених спокуси ухилитися від суду і слідства, їх брали під варту, а іноді навіть забивали в колодки, щоб доставити в духовне правління. Виконавцями постанов духовного правління про затримання винних і причетних до справи осіб були священики, причетники, пономарі, дяки. Доручення виконувалося в письмовій формі інструкції, в якому викладалася завдання того, кого посилали, а також наголошувалося на відповідальності у разі його неправильних дій.

З однаковою суворістю викликалися до духовного правління і ті священики, котрі свідомо пішли на повінчання пари, заздалегідь знаючи про незаконність своєї дії. Таких ієреїв притягували до суду як винуватців. Для доставки в духовне правління по них посилали інших священиків, або причетників і вартових. Такий порядок діяв тоді, коли було відомо, де проживали обвинувачені особи. В іншому випадку розшук провадили через земські суди, куди духовні суди направляли промеморії.

Обвинувачена в духовному правлінні особа давала свідчення, а потім залишалася під вартою до вирішення справи, за відсутності поручителя. Коли ж такий знаходився, то його відповідний підпис, звільняв обвинувачуваного від затримання. Поручитель зобов'язувався в тому, що доставить обвинуваченого в духовне правління за першою вимогою.

Зібравши фактичний матеріал у справі, духовне правління, не вирішуючи його, виписувало ті правила і постанови, що належали до нього, а потім направляло його зі своїм висновком до консисторії (або в домову канцелярію архієрея). Консисторія переглядала справу, вимагала нових свідчень, доручаючи при потребі провести нові допити свідків, потім складала проект рішення, який утверджувався єпархіальним архієреєм або повністю, або з доповненнями чи змінами.

Церковний суд у XVIII ст. відрізнявся певними особливостями від судів інших типів. Судові органи, як правило, діяли на основі кодексів своєї епохи. Духовний (церковний) суд, на відміну від світських, керувався правилами, що виникли давно, зокрема, в період вселенських соборів. Тому склалася ситуація, коли між виникненням правила і його практичним впровадженням в життя минуло багато століть. Це ускладнювало процедуру ведення слідства справи.

Неможливість буквального застосування давніх правил до шлюбних справ виявилася, перш за все, в застосуванні церковних покарань до винного члена подружжя, що називалися єпитиміями. Єпитимія – це церковне покарання за гріхи у вигляді церковної заборони або наказу виконати визначену кількість молитов, поклонів, здійснити паломництво, яке священнослужитель-сповідник накладає на каяника відповідно до тяжкості скоєних ним гріхів [16, с.52-53]. Церковні покарання, по суті, виражалися у формі заборон, позбавляючи мирян на певний час яких-небудь благ, що дарувалися Церквою. Метою було перевиховати порушника церковних норм, очистити, у певному значенні – вилікувати, людину від гріха. Покарання мали впливати, першою чергою, на совість людини.

Церковні покарання у XVIII ст., порівняно з попередніми періодами, значно змінилися. Православна Церква стала дещо пом'якшувати свої суворі дисциплінарні покарання. VI вселенський собор у 102 правилі дав загальні вказівки пастирєві церкви – співвідносити розмір заборон (єпитимій) зі ступенем провини і з індивідуальними особливостями винного. Турбота пастиря мала полягати в тому, щоб „овцу заблудшую возвратить, а не гнать по стремнину отчаяния, и уязвленную змием исцелить” [3, с.101].

Духовний суд був закладом не стільки каральним, скільки виправним. Тому покарання, призначене грішнику, могло бути скасованим, коли він усвідомив і спокутував свою провину. Легкі проступки грішник мав викласти священику в сповіді. Правдиве сповідання всіх смертних гріхів сприймалося як головна умова можливого прощення зі сторони Церкви. Богослови вважали, що така сповідь, по суті, призводить до нового гріха, тому для віруючого краще померти без подібного покаяння [17, с.59].

Таким чином, до компетенції духовних правлінь у II половині XVIII ст. належало вирішення шлюбно-сімейних суперечок між подружжям. Незважаючи на те, що у досліджуваній період світська влада намагалася обмежити функції духовних судів, передавши їхні функції світським, Синод домігся того, що родинна сфера життя суспільства залишилася під контролем церковної влади. Через духовні правління держава мала можливість контролювати і впливати на таку неофіційну і інтимну сферу життя людей, як родинне життя.

Джерела та література

1. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1909. – Часть XVIII. – Т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – К., 1909.
3. Демидов В. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии // Харьковский сборник. – 1895. – Вып. 9.
4. Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга вторая.
5. Цатурова М. К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. – М., 1991.
6. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). – СПб., 1999. – Т. 1-2.
7. Лещенко В. Ю. Русская семья (XI-XIX вв.): Монография. – СПб., 2004.
8. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5.
9. Сулима М. М. Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII-XVIII ст. – К., 2005.
10. Павлов А. С. Брачное право православной церкви // Богословский вестник. – 1901. – № 4.
11. Полное собрание законов Российской империи. – Т. VI. – № 3963.
12. Законодательство Петра I. – М., 1997.
13. Олевская В. В. Духовное правление // Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.): Словарь-справочник. – М., 1999. – Кн. 2 (Д-К).
14. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. – Полтава, 1901.
15. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1893. – Т. XI.
16. Пурыева Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001.
17. Душин О. Э. Исповедь и совесть в западноевропейской культуре XIII-XVI вв. – СПб., 2005.

Петренко И. Н. Роль духовных правлений в брачно-семейных отношениях украинцев II половины XVIII ст.

В статье, на примере Пирятинського духовного правления, исследуются брачно-семейные отношения украинцев II половины XVIII ст. Показана роль и функции этой инстанции церковного суда в решении брачно-семейных конфликтов. Доказано, что духовные правления были одной из звеньев контроля Государства и Российской Православной Церкви за соблюдением брачно-семейных норм украинского населения Российской империи.

Ключевые слова: духовные правления, Российская Православная Церковь, церковный суд, брачно-семейные отношения.

Petrenko I. M. The role of ecclesiastical governments in marriage and family relationships of Ukrainians in the late 18-th century

The article touches upon the role of ecclesiastical governments in marriage and family relations of Ukrainians in the late 18-th century on the pattern of Pyryatyn ecclesiastical government. The role and functions of this ecclesiastical court in the resolution of marriage and family conflicts are shown. The author proves that ecclesiastical governments polised marriage and family standards of ukrainian population in the Russian Empire.

Key words: ecclesiastical government, Russian Orthodox Church, ecclesiastical court, marriage and family relationships.

УДК 94(475+477)“15/16”

P. Kroll

RZECZPOSPOLITA WOBEC KOZACZYZNY W XVI-XVII WIEKU

Автор статті розглядає проблеми взаємовідносин між козацтвом та елітою Речі Посполитої у XVI – XVII ст. Перші відомості про козацькі походи на татарські володіння, узгоджені із литовською адміністрацією, відносяться до першої третини XVI ст. Незважаючи на те, що козацькі походи, як самовільні, так і санкціоновані королівською владою, призводили до загострення у польсько-татарських стосунках, роль козацтва в обороні порубіжжя зростала. Автор робить спробу визначити причини використання королівським урядом козацтва у зміцненні оборони Речі Посполитої та формування негативного образу козаків у свідомості шляхти, яка після переяславської угоди 1654 р. проголосила їх зрадниками вітчизни. До кінця XVII ст. у свідомості польської еліти запорожці залишалися винуватцями всіх нещастя, що сталися в Речі Посполитій в 50 рр. XVII ст.

Ключові слова: козацтво, козацькі походи, Річ Посполита, шляхта

Kozaczyzna od samego początku budziła zainteresowanie najpierw miejscowych, ruskich elit, które zdają sobie sprawę z walorów bojowych Kozaków starały się korzystać z ich usług w obronie (i nie tylko w obronie) podległego sobie terytorium, a później także dworu i polsko-litewskich elit politycznych i wojskowych. Szczególnie duży wpływ na rozwój i ewolucję Kozaczyzny od grup chadzących na Niż w celach rabunkowych i zarobkowych po cieszącą się uznaniem w polskich i litewskich kręgach wojskowych organizację wojskową, mieli starostowie. Ta współpraca królewskiej administracji z Zaporozżcami widoczna była w czasie nasilających się akcji wypadowych